

Հ. Եսայի Գռուզեան. — Բաֆֆի և Հայ վիպագրութիւնը	160
Հ. Եղիա Փէյիկեան. — «Դաւիթ բէկ» ի պատմական աղբիւրները և Միթիարիստները	172
Յ. Քիւրտեան. — Յովհաննէս Թլկու-րանցիի տաղ «Վասն ստեղծման աշխարհի»	188
Արտաշատի Արքեպ. Սիւրմեան. — Պատմութիւն Հայկաի քահանայից	198
Գ. Հնաւեր. — Նիւթեր արեւմտահայ աշխարհաբարի պատմութեան համար	201
Աղիւսան Հ. Ղ. — Հայաստանի ոգին (աշխ. թրգմ. Հ. Վ. Յովհաննէսեան)	207
Արսէն Երկար. — Տրտում	209
Բ. Ա. Հ. — Տառապանքի պահեր	210
Շ. Երսիկեան. — Հայ դպրոց	210
Սմբատ - Բիւրատ. — Լեւոնականի մը յուշատետրը (ինքնակենսագրութիւն)	211
Սրտաւնձեանց. — Ուղերձ առ Վ. Հ. Ղ. Աւիշանեան վրդ.	215
Հ. Թադէոս Թումանյան. — Անկրօն դաս-տիարակութիւն՝ մեծագոյն աղէտը մարդ-կային ընկերութեան	216
Հ. Վահան Յովհաննէսեան. — Ատտիս Ապէլայի Հայ նկարիչը՝ Հայկ Երզնկա-ցեան	223
J. de Manasse. — Աշոտ Զօրեան (նը-կարիչ)	231
Թորակից. — Զարեհ Մովսէսեան	232
Հրաչ Բաղարեկ. — «Հայունին Պատ-մութեան առջեւ» (գրախօս.)	233
Յ. Քիւրտեան. — «Oriental manu- scripts of the John Frederick Lewis Collection» etc.	234
Քաջարեկ Հրաչ. — «Արեւագալ»	236
Հ. Մ. Յովհաննէսեան. — «Խարբերդի եղանք»	238
Խմբ. — Քսենէնիզամիայ Յոբելեան քահանայութեան Արհի. Պետրոս. Արքեպ. Քէ- տիկեանի	239
Գասապեան Ներսէս. — † Փրոֆ. Ֆրե- տերիք Մաքլէր	242

Շարք տես Գ. Էջ

P. Isaïe Krouzian. — Raffi et le Romanticisme Arménien.	160
P. Elie Païtchikian. — Les sources historiques de «David beg» et les Pè- res Mékhitharistes de Venise	172
H. — Kurdian. — Le poème de J. Toulgourantzi sur la «Création du monde»	188
Mgr. Ardayast Surmèyan. — His- toire des prêtres d'Alep.	198
K. Henassère. — Matériaux pour l'his- toire du dialecte occidental de l'Armé- nien moderne.	201
Alichan P. L. — L'âme de l'Armé- nie (trad. en arm. moderne par P. V. Hovhannessian).	207
Arsène Vergath. — Triste	209
K. P. A. — Des moments de tribu- lations	210
Ch. Dséronian. — L'école Arménienne.	210
Sempat-Burat. — Les mémoires d'un montagnard (autobiographie)	211
Servantsdians. — Hommage au P. L. Alichan	215
P. Th. Tomadjian. — L'éducation sans Dieu le plus grand malheur de la Société humaine	216
P. Vahan Hovhannessian. — Le pein- tre arménien d'Addis Abéba: Haïg Er- zinkatzian	228
J. de Manasse. — Achod Zorian (pein- tre)	231
Correspondant. — Zareh Moutafian.	232
H. Katcharentz. — «La femme Ar- ménienne dans l'histoire» (recension)	233
H. Kurdian. — «Oriental manuscripts of the John Frederick Lewis collec- tion» etc.	234
H. Katcharentz. — «Arévakal»	236
P. M. Hovhannessian. — «Le crime de Kharput»	238
Réd. — 25ème anniv. de l'ordination sacerdotale de Mgr. Pierre Kédidjian	239
Nersès Kassabian. — † Prof. Frédé- ric Macler	242

Voir la suite, page 3.

ԲԱՉՄԱՎԵՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

ՅՈՒՆԻՍ - ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ ԹԻՒ 6-9

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ

ՀԱՏ. Ղ. 2 0-625-0626

ԲԱՅՅԻ

ԵՒ

ՀԱՅ ՎԵՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Ծննդեան Հարիւրամեակին առիթով, 1837-1937)

ԽԱՆԴԱՎԱՌ ցոյցերու մէջ, գրական հատորներով և աղանդներով տօնեցիներ յիշատակը մեր ժողովուրդի մեծ վիպա-սանին, որ դար մը առաջ իր «Խենթ»ին մէջ երազեց փառքը մեր ներկայ ժողո-վուրդին և իր «Կայծեր»ով լոյսը բոցնկ-ցուց նոր սերունդի նոր մտայնութեան, և երեսուն տարի անշարժ տեսլականէ մը դիւթուած, զանգը հնչեցուց ազգային գի-տակցութեան:

Մեզմէ դար մը առաջ, բայց իր հա-տորները դեռ գրասեղաններու վրայ են և սերունդէ սերունդ միշտ նոր կայծեր առաջ կը բերեն, որովհետեւ կը բովանդակեն ցեղի մը դարաւոր երազը, որ մինչեւ իր իրականացումը յոյսեր կը ներշնչէ:

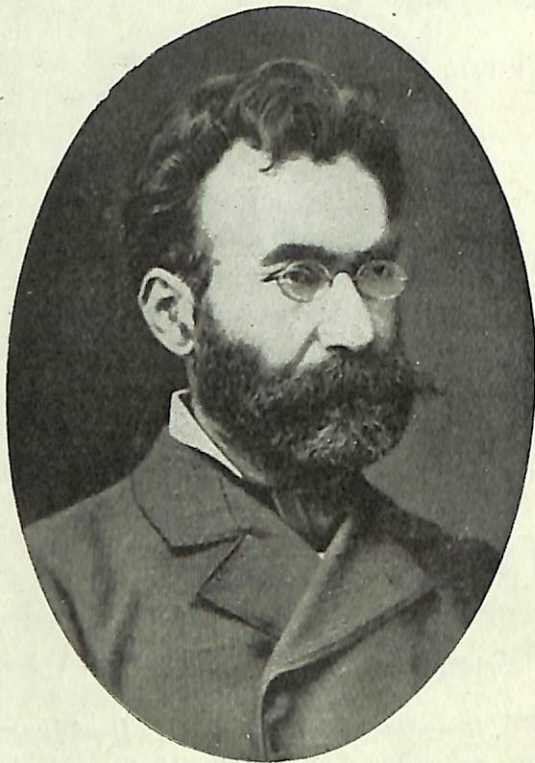
Ազգային մամուլը իր բոլոր ճիւղաւո-րումներով գրադեցաւ Բաֆֆիով և Բաֆ-ֆիական հարցով: Ամսագիրներ և օրաթեր-թերը գրեթէ բոլորն ալ լայն էջեր նուի-րեցին անոր կենսագրականին, գործերուն և հայեցակէտներուն շուրջ. զայն կոչե-

ցին՝ Ռազմավար Վիպասան, Ռահվիրայ մեր ազգային Յեղափոխութեան:

ԲԱՅՅԻ ԵՒ ՎԵՊԸ

Բաֆֆի մեր նոր Գրականութեան դէմ-բերուն մէջ ամենէն արտադրողներէն է. վիպական սեփն մէջ քնաց անգերանգան-ցելի. իր հատորները վէպերով և վէպիկ-ներով, իր վկայութեան համաձայն, շուրջ 50-ի կը հասնին: Նիւթերու այսքան բազմազանութեան մէջ սակայն մէկ նպա-տակակէտ — գաղափար կը տիրապետէ բո-լորին վրայ, այսինքն է՝ Ազգային «Խնը-նաքնութեան», անձնապաշտպանութեան և ազատագրութեան գաղափարը. կամ այժմեական բացատրութեամբ՝ «Հայկական Հարցը», որուն ամենէն պայքարող ուժը Բաֆֆի եղաւ՝ գրական ասպարէզի վրայ: Վէպը Բաֆֆիի ազդեցութեան տակ դար-ձաւ զօրեղ և ներուժ ազդակ մը ազգային «Խնընաքնութեան» և գիտակցութեան զարթոյնին, կապուեցաւ ժամանակակից

ընկերային ու գաղափարախօսական հոսանքներուն հետ և հասարակական գետնի վրայ եղաւ լաւագոյն ներկայացուցիչը մեր ցեղային պահանջներուն, և այնուհետեւ

Րաֆֆիական հարցը դարձաւ բովանդակ մեր ազգային հարցը, «Հայկական հարց»ը:

ՐԱՖՖԻ ԵՒ ՎԵՊԸ ՄԵՐ ՄԷՋ

Վէպը մեր մէջ Րաֆֆիով չի սկսիր, և սխալ է կարծել, ինչպէս ըսողներ եղան ազգային ամսագիրներու և օրաթերթերու մէջ՝ թէ պարզապէս Րաֆֆի եղած ըլլայ Հիմնադիրը հայ վիպագրութեան կամ սկիզբը Արեւելահայ գրականութեան¹:

Յորելեարին պատուին համար սխալ գնահատումներու չերթանք:

Պրանսական վէպն ալ թէեւ ԺԸ և ԺԹ դարերուն ստացաւ իր զարկը և արդիականացումը, բայց Պրանսացիք իրենց վէպին հնութիւնը կը տանին մինչեւ ԺԲ դար և անկէ ալ անդին:

Նմանապէս մեր քով վէպին ծագումը աւելի հեռունքը կրնանք փնտել և զէպի Րաֆֆի մօտենալով, իրմէ առաջ կը զբտնենք Արովեան, Մեսրոպ Թադիաղեանց, Պերճ Պոռեանց և Ծերենց. գլուխ ըլլալով Արովեան՝ Պոռեանցի և Ծերենցի հետ հիմնադիրը եղաւ մեր ազգային արդի վէպին և իրմով հիմը դրուեցաւ Արեւելահայ նոր Գրականութեան²:

Արովեանի ազդեցութիւնը լայն չափով երեւան կու գայ Րաֆֆիի վէպերուն մէջ: Րաֆֆիի մեծագոյն արժանիքը եղաւ՝ վէպը արագօրէն զարգացնել, ընդարձակել նիւթի զանազանութեան մէջ, կատարելապէս զայն լեզուին ու արտայայտութեան մէջ և տակաւին ցարդ չգերազանցուած երեւակայութեամբ օժտել զայն, վէպը հաղորդել արեւելքի և արեւմուտքի բովանդակ հայութեան և զայն ազգային զգացումներուն արտայայտիչ գործիքը դարձնել: Եղաւ աւելի մերսոյի վիպագիր և հիմնադիր վիպական նոր ուղղութեան: Ահա հոս է իր արժանիքը, և այս տեսակին մէջ մնաց մեծագոյն վիպասանը:

ՐԱՖՖԻ ԵՒ ԻՐ ՎԻՊԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Րաֆֆի արկածախնդիր (aventurier) վիպասան մը չէ, ոչ ալ իր վէպերը գրած է թեթեւ մտայնութիւնները զուարճացնելու կամ երիտասարդութիւնը ցնորքնելու աշխարհը փոխադրելու նպատակով: Ինքը պայքար ունի կեանքին հետ և իր վէպերով կ'ուզէ ապրեցնել և բովանդակ ցելի մը գոյութեան իրաւունքները պաշտպանել:

Րաֆֆի կը պատկանի Վիպական (Romantique) դպրոցին: Հակառակ էր ժամանակակից իրապաշտութեան (Réalisme) «ինձ թուում է, կ'ըսէր, որ Բէալիստական գրականութիւնը անցողակի է, շուտով Ռոմանտիզմը նորէն պիտի իշխէ», ինչ որ ցոյց կու տայ թէ Րաֆֆի գաղափարի մարդ էր, երազատեսի քան պատմագրի նկատմամբ:

1. Մ. Համբարձումեան - Ապարեզ, 1938, թ. 1816: Օշական - Րաֆֆի, հրատ. Րաֆֆիի Ծննդ. 100 ամեա-
կի Կազմակերպիչ Յանձնաժողովին. Փարիզ, 1937, էջ 79:
2. Ա. Չօպանեան. Անհիտ 1938, թ. 5-6, էջ 28:

րագրով և ինքզինքն է որ դրած է իր բոլոր վէպերուն մէջ:

Իր վէպերուն նիւթը թէեւ ապրուած կեանքէն ու միջավայրէն և անցեալի պատմութենէն վեր առնուած են, բայց զինքը զբաղեցնողը իրականը կամ պատմականը չէ, այլ միտքը. իրականութիւնը կը զարդարէ երեւակայական, ինքնաստեղծ շրջանակով և ինք աւելի նախադասութեան տակ ծածկուած, քարոզիչը կը դառնայ իր գաղափարներուն: Այս մասին աւելի լայնօրէն, երբ իր ստեղծած տիպարներուն շուրջ պիտի անդրադառնանք:

ՐԱՖՖԻ ԳՐԱԿԱՆ ԱՐՈՒՆԵՍԸ

Րաֆֆի իր արուեստին համար գրական գոհացուցիչ նախապատրաստութիւն չունեցաւ. զինքը գրական ասպարէզի կոչողը իր բնատուր գրիչը եղաւ, և իր անհատնում երեւակայութիւնը՝ իր տեսիլներուն նիւթ և գոյն հայթայթողը: Նմանապէս իմաստասիրական բաժնին մէջ չունեցաւ մասնակի կամ ընդհանուր զարգացում, այլ իր անձնադրուած ըմբռնումները ծառայական հարցերուն մէջ. և սայթաքումները քիչ չեն: Ծիրվանգաղէ կ'ըսէր թէ «Րաֆֆին շատ քիչ էր կարգում, շարունակ գրում էր»:

Ազգայիններէն՝ ազդեցութիւնը կը կրէ Արովեանի և Ծերենցի. կարողացած էր վեհերիկի Միլիթարիզմներուն դասական թարգմանութիւնները, Բագրատունին, Ալիշանը, մասնաւորապէս Չամչեանի պատմութեան հսկայ հատորները շատ ներշնչումներ տուած են իր ուղղութեան վրայ:

Օտարներէն՝ ծանօթ էր Ռուս գրականութեան Թոլստոյի, Տուրգենիւի և Տոստոյեւի վէպերուն: Ֆրանսականէն՝ կարողացած էր Հիւկոյի «Թշուառները», Էօթէն Սիւի «Թափառական Հրեան» և Տիւմայի «Երեք հրացանակիրները»: Իսկ Անգլիականէն՝ Ուելթեր Սքոթ և Շէքսպիրի մէկ քանի կտորները:

Գլխաւոր ազդեցութիւնը կրած է ռուս գրականութենէն, Հիւկոյէն և Էօթէն Սիւիէն:

ՐԱՖՖԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Պարագայական ըլլալով գրութիւնս, նպատակ չունիմ Րաֆֆիի բոլոր գործերուն շուրջ տեսութիւններ կատարել, այլ անոնցմէ մէկ քանիով միայն կը սահմանափակուիմ:

Րաֆֆիի մեծագոյն երկերը կը նկատուին - Խենթը, Դաւիթ Բէկ, Կայծերը, Խաչագողի Յիշատակարանը և Սամուէլ: Գրական առաջին արտադրութիւնները եղան Սալբի և ուրիշ մէկ քանի վէպիկներ, որոնց նիւթը աղքատ և արուեստը թոյլ, որով սկսնակի մը թերութիւններէն զերծ չեն, բայց տեղ տեղ ցոյց կու տան ապագայ արտակարգ ու խիզախ տաղանդի մը փայլը և շնորհքը, որոնք բնատուր էին իր քով:

Դեռ չկան հոն, ինչպէս կ'ըսեն, միս և արիւն դարձած գաղափարներ, ոգեւորուած տիպարներ: Րաֆֆիի կը պակսէր դիտելու և զգալու աւելի լայն շրջանակ մը:

Շրջանակը շատ մեծ նշանակութիւն ունի անհատի մը մտաւոր թէ բարոյական կազմաւորումին մէջ, և ամէն մարդ ինչպէս իր ժամանակի, նոյնպէս իր շրջանակի գաւակն է: Ահա այդ պակասը լրացաւ՝ երբ Րաֆֆի իր բախտը կապեց Գրիգոր Արծրունիի «Մշակ»ին հետ, և Գ. Արծրունիի շատ բան կը պարտինք, որ մեկենասը հանդիսացաւ մեր երիտասարդ Գրիգին և անոր ղեկավարութեան տակ է որ Րաֆֆի արտադրեց իր գլուխ գործոցները:

Թէ «Մշակ» որքան ազդեցիկ դեր կատարեց Րաֆֆիի վրայ, զայն կը կարդանք 1884 մարտ 13-ին Րաֆֆիի առ Բրոֆ. Փանեանց գրած մէկ նամակին մէջ, ուր կ'ըսէ թէ «Ես իմ անունը կապուած եմ համարում նրա հետ» (Մշակ-ի հետ): Նշանակալից է այս տեսակէտով «Մեղա» թերթին բացած պայքարը Րաֆֆիի խեղճ-ին դէմ: Երբ Խեղճ-ին հրատարակուէն վերջ սոյն թերթը կը գրէր թէ գաղափարներու տեսակէտով Խեղճ-ը նուազութիւն մը չունէր, այլ Մշակ-ի քարոզներուն կրկնութիւնն էր, թէպէտ չափա-

զանցուած էր Մեղր—ի տեսութիւնը, բայց Ռաֆֆի պատասխանեց թէ «Այդ կարծիքի հետ ես համաձայն եմ»:

Իր ուրիշ մէկ յօդուածին մէջ խօսելով Մշակ—ի յառաջ բերած շարժումի մասին, կ'ըսէ. «Մշակ—ը իր մոգական հարուածով միանգամից շարժեց հասարակական թմրած մարմինը... քնդարձակեց հայկական աշխարհի նեղ հորիզոնը: Վաղեմի աւանդական ինքնախարութեան փոխարէն սկըսեց տիրապետել կրիտիկական հայեացքը: Մշակ—ի օրերում վիպագրութիւնը առնչի յայն շրջանակի մէջ որից իր պատկերները»:

Ռաֆֆի և Մշակ զիրար բարձրացուցին, բայց իրականին մէջ զրիչն էր որ լեզու կու տար թուղթին:

Ռաֆֆի Մշակ—ի միջոցով կտրեց կովկասի սահմանները, աւելի լայնօրէն խօսեցաւ «երկրագնտի զանազան կողմերում ցրված եղբայրների հետ», մօտէն հետեւելով մեր ժողովուրդի ճակատագրին, տեսաւ հայու դարաւոր քունը, մարած անոր գիտակցութեան մէջ անձնապաշտպանութեան տարրական զգացումները, և միւս կողմէն թուրքին ու քիւրտին անպատիժ մնացած կամայականութիւնները: Վրայ հասաւ Ռուս—թրքական պատերազմը, Պերլինի վեհաժողովին ձախողումը, Ալաշկերտի կոտորածը. Ռաֆֆի ականատես եղաւ աղէտներուն, էջմիածնի մէջ տեսաւ Ալաշկերտի մնացորդ գաղթականները. այլ եւս մէկդի թողուց իր վէպիկները, բարձրացուց բողոքի իր գրիչը և 1878—ին Ագուլիսէն «Մշակ»ին ղրկեց իր «Զարթոյն»-ը:

Այս փոքր վէպը թէեւ իր յեղափոխական գաղափարներով ազդեցութիւն մը գործած կ'երեւի աղետալի պայմաններու տակ գտնուող ժամանակակից ընթերցողներուն վրայ, ունենալով արին և կիրք արտայայտող էջեր, բայց գեղարուեստական տեսակէտով զուրկ է մեծ արժէքէ. կրկնութիւն մըն է նմանօրինակ նկարագրութիւններու և արիւնի:

Երկու տարի վերջ Ռաֆֆի կը գտնուէր թիֆլիս, Գ. Արծրունիի խումբին մէջ:

Հոս աւելի ընդարձակուած էր իր շրջանակը. որքան խանդով լեցուն էր երիտասարդ Ռաֆֆին և ինչ երազներով կը դիմաւորէր իր ապագան: Մշակ—ի խումբագրատան մէջ ենք. Ռաֆֆիի բերնէն լսենք թէ շրջանակը որքան ազդեցութիւն ունեցաւ իր վրայ. տեսնենք ինչ կը խօսի. «Խորաքանդիւր սերունդի համար քանզի ժամանակի մի որոշ շրջանը: Ես երբեք մոռանալ չեմ կարող 72 թուականը, երբ սկսեցաւ հրատարակել «Մշակ» լրագիրը... Ամէն տեղ տիրում էր... մի տեսակ մեռելութիւն: Յանկարծ կարծես մի դիւթական գաւազանի հարածից զարթեցաւ կեանքը: Ոչ ոք չէր հաւատում, թէ այդպէս կարող էր լինել: Հաւատում էր միայն երիտասարդների մի փոքրիկ խումբ: Ես յիշում եմ այն գեղեցիկ տարիները... հրաշալի գիշերները, երբ այդ խումբը հաւաքուած խմբագրատան մէջ, կարդում էին, ծխում էին և վիճում էին: Մեզանից շատերը հագնելու շապիկ չունէին, մոտնում էին այնտեղ բողոքովին պատառտած կօշիկներով, այսուամենայնիւ մենք ամէնքս էլ փատալիստի յոյսով հաւատում էինք, թէ կը տիրապետենք մի մեծ ապագայի... Երբ ևս ունեցել եմ իմ կեանքում մի քանի ոսկի յուպեներ, դրանք պատկանում են այն ժամանակին: Ժողովների մէջ ոգեւորուած և բորբոքուած վիճաբանութիւնները տեսում էին շատ անգամ մինչեւ գեշերայ ժամը երկուսը: Փոքրիկ, բոլոր նիւթական միջոցներից զուրկ բայց բարոյապէս հարուստ խումբը ծրագրում էր հսկայական պրոցեսներ:

«Այդ դօն—քիշտութիւնը... թէեւ մասամբ ծիծաղելի էր, բայց գեղեցիկ էր, որպէս մանուկի ժպիտը, որ արտայայտութիւն է նոր սկսող կեանքի: Իդէալների արեւոյթութեան մէջ, ամէն մի երիտասարդ մոռանում էր իր վիճակի դաժանութիւնը, և մտածում էր, վիճում էր հասարակաց բարօրութեան մասին: Կէս գիշերից յետոյ նիստը վերջանում էր: Խումբը ցրել էր գալիս բուլվարների վրայ... Այն ժամին, երբ բախտաւոր թիֆ-

լիսեցին հանգստանում էր իր փառաւոր քնարանի մէջ, մեր կիսամերկ շրջմուլիկները, Գօլօվինսկի Պրօսպեկտի սալերը դրդելով, քննադատում էին մի հասարակական հարց»:

Հոս, այս ժողովներուն մէջ աւելի ընդարձակուեցաւ իր աշխարհայեացքը: Հայրենիքի համար ճգնաժամի վայրկեաններ էին: Գուրսի հանրութեան հետ ինքը Ռաֆֆի ալ Ռուս—թրքական պատերազմի պայմաններու ազդեցութեան տակ կը գտնուէր, երբ գեղարուեստորէն վրձնուած, 1880ին Մշակ—ի մէջ հրապարակ հանեց իր «Խեղճ»-ը, որ գիտակցութեան և ազատութեան քարոզն էր, աւանդական ստրկութեան և նորահաս ընդլզող ազատութեան հակապատկերին պայքարը:

«Խեղճ» կարելի է ըսել թէ Ռաֆֆիի մեծ երկերուն մէջ, թէեւ առաջինը և նուազ ստուարը, բայց ամենէն աշխատուած և յաջող վէպն է: Գրական շեղ կառուցուածք մըն է, բնականաբար, ընկերային վարդապետութիւններով, յեղափոխական քաղաքներով հիւստուած և ժողովրդական առածներով համեմուտ: Կը վերջանայ վէպի հերոսին՝ Վարդանի երազովը, որ Ռաֆֆիի լաւատես յոյսերուն կտակն էր ապագայի հայ սերունդին:

Վէպը իր ամբողջութեան մէջ նկատուած՝ հետաքրքրաշարժ յօրինուածք ունի, լարուած դիրքի մէջ կը պահէ ընթերցողին ուշադրութիւնը, ինչ որ վէպին յաջողութեան նշաններէն մին է. ընդլայնութեանը չափաւոր են քան միւս վէպերուն մէջ և Ռաֆֆի հոս աւելի համակրելի և աւելի հաղորդական է, ինչ որ ուրիշ մէկ նշանն է յաջողութեան: Յաջող կտորներն են՝ Նահապետ խաչոյի գիւղական օճախը, Թոմաս Էֆէնտիի ստորին բայց գերազանցօրէն արտայայտիչ տիպարը, որ իր տիպարներու խումբին մէջ ամենէն յաջող գծուածն է, և Վարդանի երազը՝ իր եզակեանութեամբ:

«Խեղճին» մէջ արդէն լայն չափով ե-

րեւան կու գայ Ռաֆֆիի վիպապաշտ ոգին: Ինչպէս ըսինք, զինքն զբաղեցնողը իրականէն աւելի գաղափարն էր. վէպի լաւագոյն տիպարներն ու գործիչները՝ Վարդանը, Բրօքսկանտիստ Դուդուկչեանը և Թոմաս Էֆէնտին, անիրական դէմքեր են, Ռաֆֆիէն յղացուած անձնաւորութիւններ իր գաղափարները մարմնացնող: Անիրական են Վարդանի, Հայրապետի և նմաններու բերնին մէջ դրուած ընկերային, ընկերվար—համայնական վարդապետութիւնները, կեանքի իմաստասիրութեան շուրջ բարձր սկզբունքները և պատմական ծանօթութիւնները: Լէօի համաձայն, Դուդուկչեանի տիպարը Ռաֆֆի փոխ առած է ռուս վիպագիր Տուրգենեւէն. անոր նման սա եւս յեղափոխական քարոզիչ մըն է գիւղի հաւաքատեղիներուն և փողոցներուն մէջ: Սակայն այս երեւոյթը գրական թերութիւն մը կազմելէ աւելի, արդիւնք է Ռաֆֆիի վիպական ուղղութեան. այդ տիպարներու դիմակին տակ Ռաֆֆի է որ կը խօսի:

Իր մանրամասնութեանց մէջ նկատած՝ Խեղճ—ը ունի իր անընական և թոյլ կողմերը:

Տիպարներու անբնականօրէն ոչ իրականութեան կողմէ այլ հոգեբանական տեսակէտով. օրինակի համար, մաքուր գաղափարականներով գործիչներ դարձած են Վարդանը և Դուդուկչեանը, որոնք երկուքն ալ սքեմաթոզ վանականներ են. մանաւանդ վերջինը՝ որ յետոյ Բարիզի մէջ աւառակ և ապականած կեանք մը ապրելէ վերջ, յանկարծ կը դառնայ մաքուր գաղափարականով համակրելի գործիչ մը:

Հոգեբանական անբնական վիճակներ—այսպէս Թոմաս Էֆէնտին, այս անբարոյ տիպար, Ռաֆֆիի կամքով յանկարծ կը դառնայ մաքուր սիրոյ զոհ. արուեստական վիճակ մըն է փճացած՝ մարդու մէջ մաքուր սիրոյ գաղափարին անընականօրէն տեղաւորումը. Ռաֆֆի այսքանով միայն զմեզ համոզել կը ճգնի, թէ «դեւը երբ սիրում է, հրեշտակ է դառնում, իսկ Էֆէնտին սիրելով սկսեց զղջալ», բայց Էֆէնտին ա-

1. Ռաֆֆի. Հրատ. Յանձնաժողովի. էջ 25-26.

ռաջուց ալ կը սիրէր, ինչո՞ւ այն ժամանակ չսկսաւ զղջալ. քարը տեղը լաւ չէ դրուած¹:

Հոգեբանօրէն անբնականութիւններ են դարձեալ, օրինակի համար, երբ, Էֆէն տին հոգեվարքին մէջ, լարուած ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէ իրմէ քիչ հեռու կատարուող խօսակցութիւնը և իշուէն առաջն ըսելով կը մեռնի, պարզապէս ասոր համար, որ Բաֆֆի վերջին անգամ մըն ալ յիշեցնել կ'ուզէ ընթերցողին, որ այս մարդուն խօսակցութեանց մէջ անպակաս էին իշու առականները:

Բաֆֆի տիպարները, գործիչները, նեղ դրոշմաւոր մէջ գտնուելու պարագային, կը ստանան ցարդ անտեսուած յատկութիւններ և հնարաւոր ելքեր. այսպէս Վարդան կը ստանայ «կատուի արագաշարժութիւն, օծի դիւրաթեքութիւն, սարդի արագութիւն» կամ կը դառնայ հմուտ վերաբուժական արուեստին, հարկ եղած ատեն զրպանէն կ'ելլեն դեղեր և սպեղանիներ:

Վէպին ուրիշ մէկ տկար կողմը կը կազմեն անբնական միջադէպերը, կնճիռները, անակնկալները, անտեղի մանրամասնութիւնները և երկարածիք կրկնութիւնները: Անբնական կ'ըսենք անոր համար որ նոյն իսկ վէպին պատմականութեան պարագային, այդ միջադէպերը կը պատահին այնպիսի հանգամանքներու տակ, որ կը տարակուսինք թէ իրականին մէջ նմանօրինակ դէպքեր հնարաւոր և բնական են:

Անակնկալները և կնճիռները երբեմն ազուցուած են կամայականութեամբ, երկընքէն եկած «յանկարծ»ներով: Բաֆֆի բով քիչ մը շատ են այս յանկարծները. այնպէս որ իր օրով իսկ Քամառ-Քաթիպա դիտողութիւններ կ'ընէր այս մասին, ըսելով թէ «Բաֆֆի հերոսները... նեղ ընկած դէպքում... չրից չոր են դուրս գալիս»:

Բաֆֆի հեռաւոր տեսիլներով և քարոզներով զբաղած, յաճախ նկարագրութիւնները երկարօրէն կը քաշուին և նոյն պատկերներն ու բացատրութիւնները զրեթէ նոյնութեամբ կը կրկնուին: Գրեթէ բառական կրկնութիւններ կը տեսնենք նաեւ զրեթէ գիրք²:

Խորհրդածութիւնը զոր կ'ընենք, կը զօրէ Բաֆֆի բոլոր գործերու մասին: Երկարաբանութիւնները և կրկնումները, որ աւելի լայնօրէն կը զգացունեն հետագայ գործերուն մէջ, եթէ ուզենք արտաքին պարագայի մը վերագրել, պիտի արդարացնենք ասով միայն որ նիւթական նեղ կացութեան տակ, Բաֆֆի ստիպուել է համեմատօրէն քիչ ժամանակի մէջ լայն էջեր արտադրել, առանց կարենալու վերջինները նախորդներուն հետ բաղդատել և անհրաժեշտ զեղչումներ կատարել: Բաֆֆի օր մը կ'ըսէր Շիրվանշադէի. «Այն օրը, երբ գրիչս մի կողմ դնեմ, ընտանիքս կը մեռնի անօթութիւնից»։ Իսկ Շիրվանշադէ կ'աւելցնէ՝ թէ «Նա ժամանակ չունէր, շարունակ գրում էր»:

Խենթ-էն վերջ Բաֆֆի երկրորդ մեծ գործը Դաշիթ Բեկ պատմական վէպն է, լոյս տեսած 1881-1882ին: Բաֆֆի սիրոյս տեսած 1881-1882ին: Բաֆֆի սիրահար մըն էր պատմութեան, և այս տեսակէտով շատ ազդուած է Չամչեանէն: Իր այս գործին իբր աղբիւր ունեցած է Սրգար Գուլամիրեանի ձեռքով 1871ին էջմիածնի մէջ տպուած համանուն գրքոյ՝ մը, որուն վերնագիրն է «Պատմութիւն Դաշիթ Բեկին և պատերազմացն Հայոց խափանու, որք եղեն ընդդէմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի Տեառն 1722 և Հայոց 1171»³:

Խենթ-ին մէջի ազատութեան շուրջ տեսական վարդապետութիւններէն վերջ, Բաֆֆի պէտք էր իր քարոզած վարդապետութեան շօշափելի և ազդու օրինակ-

3. Այս գրքոյ կը խմբագրուին և Շահումեան գերդաստանի մասին տեղեկութեանց համար հմտ. Հ. Աւետիսի «Սիսական» (էջ 277. 300-6, 445-6, 528) և «Հայ վեկետ» (էջ 502-3) եւն.:

1. Տես նմանապէս Դաշիթ Բեկ-ի մէջ Խորէն Հայր սուրբի երկկողմանի տիպարը:
2. Հմտ. Խենթ, էջ 54 և Դաշիթ Բեկ, էջ 406.
Խենթ, էջ 307 և Դաշիթ Բեկ, էջ 420.

ներ տալ ժողովուրդին, ցուցնել անցեալին մեծագործութիւնները, ազատութեան համար գործադրուած դիւցազնութիւնները և ժողովուրդը քաջալերել իր նախնիքներով:

Բաֆֆի կը քննէ պատմութիւնը և ժամանակակից սերունդը կը գտնէ «հսկայ նախորդների թզուկ յաջորդներ»։ Իր վիպապաշտ ուղղութեան հետեւանքով Բաֆֆի հոս ալ պատմականը կը ծառայեցնէ իր գաղափարները մարմնաւորելու համար:

Ի հարկէ Բաֆֆի բոլոր գաղափարներուն համապատասխան, պատմութիւնը չէր տուած մէկ մէկ տիպարներ. իրականութեան այս պակասը Բաֆֆի իր երեւակայութեամբ կը լրացնէ, ստեղծելով գաղափարական տիպարներ: Դ. Բեկի շէնքին կառուցուածքը աւելի հսկայ է, Բաֆֆի հոս աւելի հասուն է իր գաղափարներուն մէջ, զրիչը աւելի վարպետ և երեւակայութիւնը աւելի հարուստ:

Այս յատկութիւնները առանձին առնուած գերակշռութիւն մը կը ներկայացնեն, բայց իր ամբողջ յորինուածքին մէջ Դ. Բեկը յաջողագոյն վէպը չէ: Վէպը կիսաւարտ նկարի մը տպաւորութիւնը կը թողու, և իրապէս ինչ որ կ'երեւի Բաֆֆի չէ կրցած վէպը իր պատմական բոլոր կողմերով բնականօրէն աւարտել. կնճիռներ ու մանրամասնութիւններ առանց լուսաբանութեան են թողուած, վէպին հերոսս սարանութեան են թողուած, վէպին հերոսները մութ անորոշ վախճան մը կ'ունենան:

Կառուցուածքին մեծութեան հետեւանքով, թերութիւնները աւելի ակնբախ են: Երկարապատում, նկարագրութիւններ, տեղագրական ոչ անհրաժեշտ մանրամասնութիւններ, բացատրութեանց երբեմն խօսք առ խօսք կրկնութիւններ եւն... կը թուլցնեն վէպին կանոնաւոր յառաջդրուած, ծանրագէն զինուորներու նմանցընելով գայն: Վէպը դանդաղօրէն կը դիմէ իր նպատակին բարդ բաւիղներու մէջէն, այնպէս որ արուեստական կնճիռներու և միջադէպերու լարին մէջ կորսուած է վէպին ողնաշարը, մայր գաղափարը:

Վէպը ունի պատմական և աշխարհագրական անճշտութիւններ՝ ճշդումի կա-

րօտ: Այս մասին շահեկան է կարդալ Բրոֆ. Ն. Ադոնցի «Դաշիթ Բեկ վէպի պատմական և գաղափարախօսական արժէքը» խորագրով յօդուածը¹:

Ծանօթ է վէպի հերոսներէն Տէր Աւետիքի շուրջ տարածայնութիւնը որ կայ Չամչեանի և Բաֆֆի միջեւ: Չարմանք կը պատճառէ մեզի Բաֆֆի այս տարածայնութիւնը. խորականութիւնը հանրութեան պատկանող մեծ մարդոց բով մեծ բիծ մըն է և կ'արատաւորէ նկարագրի ուղղութիւնը: Այդարատ ամսաթերթը այս մասին յօդուած մը ունի, ուր կը ջատագովէ Չամչեանի տեսակէտը²: Իսկ Ն. Ադոնցի իր վերեւ յիշուած յօդուածին մէջ լռութեամբ կ'անցնի այս կէտիս վրայէն:

Բաֆֆի ընկերային գաղափարախօսութիւնը աւելի ճիշտ է Դաշիթ Բեկի մէջ. գրական թերութիւններուն յարակից շատ օգտաւէտ դասեր կու տայ մեր պատմութեանէն և ուժգնօրէն կը ձաղկէ ազգային թերութիւնները:

— Ծառայել ամենէն առաջ Հայրենիքին: Ահա վէպին ուղ և ծուծը, մանաւանդ թէ բոլոր իր գործունէութեան բնաբանը: Դառնութեամբ կը բողոքէ՝ թէ «Մեր թշուառ վիճակը մենք ենք ստեղծել» և «եթէ Հայոց բոլոր հանճարները ծառայած լինէին իրանց Հայրենիքին», մեր հայրենիքը «այս թշուառ դրութեան մէջ չէր լինի»:

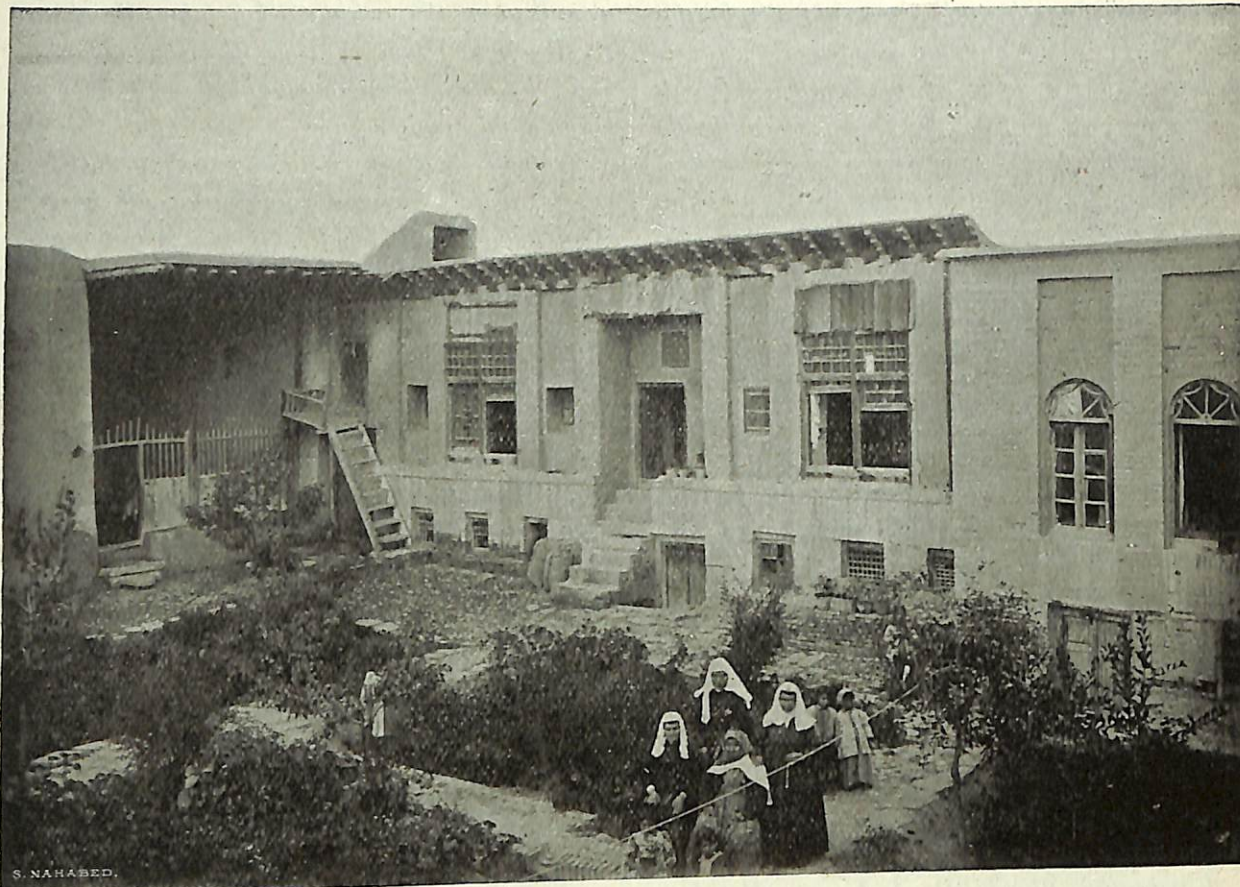
Բայց եկուր տես, որ «Հայը ստեղծուած է մեծ մարդիկ... միայն օտարներին ծառայելու համար» և «թողած իր երկրի աւերակները, օտարի համար պալատներ է կանգնել»։ «Ահա դրանում է մեր զրկաւոր հիւանդութիւնը»:

Բայց Բաֆֆի լաւատես է Հայաստանի բախտին:

*
**

Դաշիթ Բեկէն վերջ Բաֆֆի կը ձեռնարկէ գործի մը որ իր գլուխ գործոցն

1. Բաֆֆի, Հրատ. Յանձնաժողովի, էջ 122.
2. Արարատ, տարի 1905, Ապրիլ, էջ 382-387:

Հայրենի տունը ուր ծնաւ Բաֆֆի

ըլլալ կը թուէր «Կայծեր»ը, գրուած 1883-1887 տարիներուն մէջ, որ սակայն դժբախտութեամբ մը կիսաւարտ թողուած են: 1200է աւելի էջերու մէջ ամփոփուած է բոլոր Բաֆֆին, իր բոլոր հայեցակէտներով, ընկերային, բարոյական, քաղաքական ու դաստիարակական ըմբռնումներով, իր յղացումներուն համայնագիտակն է: «Կայծեր»ուն մէջ, կ'ըսէ, «Կայ մի անբացատրելի խորհուրդ»։ «Կայծերը դուրս էին ցայտում այն ժամանակ միայն երբ սառն երկաթը... ջերմացնում էին և սկսում էին ծեծել» (38)։ Միշտ նոյն տեսականը. ծեծել, ջերմացնել ժողովուրդը, որ դուրս տայ իր կայծերը (463), որ տեսնէ թէ զուրկ չէ կենդանութենէ։ Ահա «Կայծեր»ու պարզելիք խորհուրդը։ Գործը յօրինուած է կենսագրականի և

օրագրութեան ձեւով Ֆարհատի մը, և սերտ կապ ունի, մանաւանդ Բ. հատորը, «Խաչագողի ֆիշատակարան»ին հետ։

«Կայծեր»ը դաստիարակական բնոյթ մը ունին։ Հոս գունագեղ գրիչով նկարագրուած են ժամանակակից վանքերու և դպրոցներու վիճակը, արեւելեան մանկավարժական մեթոտները և անոնց հաւատարիմ գործադիր Տէր Թողիկները և Սիմոն Պատեկիները. և ահա այդ «սարսափեցնող» դաստիարակութեան մէջ կը գտնէ հայու ներկայ հոգեբանութիւնը պատրաստող մեծ պատճառներէն մին։

«Կայծեր»ու մէջ դարձեալ Խենթ-ին Բաֆֆին է. կը շեշտուի առողջ դաստիարակութեան հարկաւորութիւնը մեր ժողովուրդի փրկութեան գործին մէջ։

«Խենթ»ի գործիչ Դուդուկջեանի դաս-

տիարակական քարոզները հոս աւելի լայնօրէն կը կրկնուին։ Հոն՝ դպրոցի կատարած դերին և կարեւորութեան մասին խօսելով, կ'ըսէ. «Նա միայն կը բուժէ մեր դարաւոր վէրքերը և կը պատրաստէ նոր սերունդ մի առողջ և թարմ կեանքի համար», իսկ հոս կ'աւելցնէ. «Մեզ պակաս է նորահաս երիտասարդութիւն, որոնք կարող են գրականութեան և լրագրութեան միջոցներով զարթեցնել և նախապատրաստել ժողովուրդին»։

Բայց ուղիղ պէտք է ըմբռնել Բաֆֆիական սկզբունքները։ Ազատ Դաստիարակութեան տիտղոսին տակ յաճախ կը բռնաբարուին ուղիղ սկզբունքներ։ Դաստիարակութիւնը կը յղանայ միջոց մը յեցած աւելի արտաքին ազդակներու վրայ, ֆիզիքականին կրթութեան, մարզանքի և գէշքի վարժութեան. և եթէ կը ջատագովէ դպրոցի կարեւորութիւնը ազգային վերականգնումի գործին մէջ, այս իմաստով պէտք է հասկնանք։

«Կայծեր»ը կիսաւարտ գործ մնացին. վէպը որչափ իր վերջաւորութեան կը մօտենայ, այնքան աւելի կը մթննայ. կը թունայ ներքին միութիւնը և իր կառուցուածքին մեծութեան անհամաչափ և անբնականոն փակում մը կ'ունենայ. այս պատճառով չենք ուզեր աւելի տեսութիւններ կատարել։

Թողլով Բաֆֆիի միւս գործերը, գոհացանք ընդհանուր ակնարկներու ձեւին տակ, նկատողութեան առնել «Խենթ»ը, «Դ. Բէկ»ը և «Կայծեր»ը, որոնք իր գլխաւոր արտադրութեանց մէջ ժամանակի կարգով արտաքինները եղան և բաւարար են Բաֆֆիի գրական արուեստին և ընկերային ու բարոյական հայեցակէտներուն շուրջ գոհացուցիչ գաղափար կազմելու և ըմբռնելու Բաֆֆիական ոգին։

ՐԱՖԳԻԻ ԴԵՐԸ ԵՒ ԱՋԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Բաֆֆի իր կատարած դերով մեծապէս ազդեց հայու ճակատագրին վրայ, գրական, ընկերային և քաղաքական բոլոր խաւերուն մէջ։

Հայ Մշակոյթի բարձրացումին համար

մղած իր պայքարին մէջ, ձեռք բերաւ հսկայ նուաճումներ և զանոնք գլուխ գործոցներու վերածելով, կտակեց ապագայ հայ մտաւորականութեան անգին հարստութիւններ, որոնք անկորնչելիօրէն կը մնան, և հայուն հետ մէկտեղ կը քալեն ամէն երկնքի տակ, «Կայծեր» բռնկցնելու համար մթութեան մէջ։

Իր ստեղծած վէպը ամենէն մեծ նուրբութիւնն էր մեր նոր Գրականութեան մէջ, իր լեզուով և բացատրութիւններով։ Հայ հրապարակագրութիւնը, թատերագրութիւնը և բանաստեղծութիւնը կանուխէն գտած էին իրենց լեզուն. Բաֆֆի ստեղծեց վէպի լեզուն, լայն իմաստով։

Արուսեան վէպի համար գաւառական բարբառ գործածեց, հասկնալի միայն սահմանափակ վայրերու մէջ. Բաֆֆի խօսեցաւ հանուր հայութեան, ներկայ ոգեբանութեան լեզուով և զգացումներով. ահա թէ ինչո՞ւ այնքան արագ և ընդհանուր եղաւ իր ազդեցութիւնը, և իր գործերը ցարդ կը պահեն իրենց թարմութիւնը, որովհետեւ կը քալեն ժամանակակից հոսանքին հետ, որ դեռ կանգ չէ առած. իր օրով իսկ դուրսը կը սպասէր սերունդ մը. ասով կը բացատրուի Փամառ Փաթիպայի սա վկայութիւնը, թէ Բաֆֆին հասկցողները աւելի նոր երիտասարդութիւնն էր, մինչ հասակակիցները զինքը բիշ կ'ըմբռնէին։

Բաֆֆին կանխող վիպագիրներուն (բացի Արուսեանէն) և Բաֆֆիի միջեւ լեզուական և արտայայտութեանց ձեւերու այնքան խոր տարբերութիւն կայ, որ վերելքը միայն եզական տաղանդի կարողութեամբ կը բացատրուի։ Լեզուական տեսակէտով, ամենէն յաջող գործը «Սամուէլ»ը կը թուի։ Փամառ Փաթիպա Սամուէլ-ի ընթերցումէն վերջ, գովեստի երկտող մը գրեց Բաֆֆիի և «Կեցցես Բաֆֆի» բացազանչութեամբ յայտնեց իր հիացումը։ Մինչ նախորդ գործերուն շուրջ դիտելու կէտեր գտած էր։

Բաֆֆի վիպագրութենէ դուրս իր գործը շարունակեց Հրապարակագրութեամբ.

1884 Սպրիլ 24 առ Փանեանց գրած իր մէկ նամակին մէջ կ'ըսէ. «Ես այն աստիճան սովորած եմ հրապարակախօսական պարապմունքին, որ ինձ համար մի կենսական պահանջ է դարձել, որովհետեւ չեմ կարող անգործ մնալ: Իմ սրտից արին է գնում, երբ տեսնում եմ, որ մեր հրապարակախօսները ամէն կեղտոտութիւն դուրս են թափում, իսկ ես ստիպուած եմ լուռ ականատես լինել»:

Ասով մօտէն զբաղեցաւ ժողովուրդով, որ օր մը անոր գաղափարները իրականացնելու համար, աննախընթաց զոհողութիւններու պիտի ձեռնարկէր:

Թէպէտ ասկէ նիւթական մեծ շահ չուներ, մանաւանդ թէ երբեմն անարդար յարձակումներով քննադատուեցաւ, բայց գաղափարական համար շարունակեց. «Լաւ է աշխատիլ, կ'ըսէր, առանց վաստակի, քան անգործ մնալ. անգործութիւնը մեռնելն է պատկանում» (Կայծեր. Ա. 213):

Վերջացնելէն առաջ չենք ուզեր զանց ընել մէջ բերելու Րաֆֆիի մէկ յօդուածը, գրուած 1886ին, ուր կը տեսնենք թէ ինչ կը խորհէր Րաֆֆի ինքնիր մասին: Այս յօդուածին մէջ Րաֆֆի պատասխանելով իր դէմ ուղղուած անարդար յարձակումներուն, ցոյց կու տայ իր կատարած դերը հայ վիպագրութեան և զբաղանքութեան զարգացումին մէջ:

«Թող ներուի մեզ, կ'ըսէ, որ մենք մեր մասին պիտի խօսենք... գէթ ինքնապաշտպանութեան համար: Մեր հասարակութիւնը սաստիկ մոռացկոտ է, պէտք է միշտ յիշեցնել նրան»:

«Մեր գրական ասպարէզում մենք գործել ենք թէ՛ իբրեւ հրապարակախօս և թէ՛ իբրեւ վիպագիր: Առաջինի մասին չենք խօսում...»:

«Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուղադրութիւն չէր դարձրել մի մտայլ դասակարգի վրայ... Մենք պատահեցինք նրա ոսկեղէն դիմակը... երբ գրեցինք «Ոսկի Աքաղաղը, Ուխտեալ Միանձնուհին, և Անմեղ վաճառքը»:

«Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուղադրութիւն չէր դարձրել Տաճկահայերի կեանքի վրայ... Մենք երեւան հանեցինք նրանց կեանքի ամենատխուր պատկերները, երբ գրեցինք «Կայծերը, Խենթը, Չալալեղը, և Ղարիբ Մշեցին»:

«Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուղադրութիւն չէր դարձրել Պարսկաստանի հայերի դրութեան վրայ: Մենք նկարեցինք նրանց աննախանձի կեանքի պատկերները, երբ գրեցինք «Գեղեցիկ Վարդիկը, Սովը, Կուսագրութիւնը, Անբախտ Հովիտի մէջ, Մի օրավար հողը, եւն»:

«Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուղադրութիւն չէր դարձրել հասարակական կազմութեան մի բոլորովին նախած, ապականուած մասին վրայ, որ գործում էր միայն խորհրդում: Մենք երեւան հանեցինք այդ անծանօթ հասարակութիւնը, երբ գրեցինք «Խաչագողի Յիշատակարանը»:

«Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան ուղադրութիւն չէր դարձրել անցեալի վերայ... Մենք եղանք առաջինը որ մտանք պատմութեան խորքերը և... ի լոյս ածեցինք «Դաւիթ Բէկը, Պարոյր Հայկազունը, Սամուէլը և Թարգմանեցինք Ղարաբաղի Աստղագէտը»:

Մեզանից առաջ դեռ ոչ մի վիպասան չէր մտածել օտար ազգերի կեանքը հայոց վէպին նիւթ դարձնել: Մենք տուեցինք առաջին օրինակը, երբ գրեցինք «Հարեմը, Բիրի Շարաբանին, Խազիուշերը եւն»:

«Մենք չենք խօսում մեր զանազան ուղեգրութիւնների և ժողովրդական նկարագիրների մասին, ինչպէս են «Հայ Կինը և հայ Երիտասարդութիւնը»:

«Մենք չենք ունեցել մեր նախորդը, այլ մեր ետեւից քաշ ենք տուել նոր գրողներին: Մենք առաջինն ենք եղել, որ վստահութիւն ենք ունեցել Հայոց դեռ անմշակ, աղքատ գրական լեզուն վէպի լեզու դարձնել և պահել մեր ինքնուրույնութիւնը»:

«Իբրեւ մի նոր ուղղութեամբ կարապետ, շատ բնական է, որ մենք պէտք է թըշ-

նամիներ և նախանձողներ վաստակէինք: Եւ վաստակեցինք...»:

«Շատ գործել և սակաւ խօսել —, միշտ այս է եղել մեր կեանքի կանոնը: Թող ներուի մեզ, որ այս անգամ մեղանչեցինք մեր սովորական համեստութեան դէմ»:

Խորքին մէջ Րաֆֆի կը շօշափէ ճշմարտութիւն մը, բայց ոչ ամբողջական ճշմարտութիւնը. ըսածները անշուշտ պատգամի երկրազածութեամբ պէտք է որ ընդունինք: Անձին ներքողին ատեն լաւագոյն է խօսքը ուրիշին թողուլ: Պատմութիւնը և հետագայ սերունդը աւելի ճշգրտօրէն կ'որոշեն իւրաքանչիւրի արժանիքը:

Հայ ազատագրութեան շարժումին մէջ արտակարգ եղաւ Րաֆֆիի ազդեցութիւնը: Տեսանք թէ ինչպէս ինքը եղաւ լաւագոյն ներկայացուցիչը մեր ցեղային զգացումներուն և իր «Րաֆֆիական հարցը» դարձաւ բովանդակ ազգին հարցը: Համաշխարհային հրապարակին վրայ ուժգին կը բողբոջէ. «Մի քրէական յանցանք է մարդկութեան դէմ, թողնել մի այսպիսի ազգութիւն, որ բարոյապէս, մտաւորապէս և ֆիզիքապէս ոչնչանայ վայրենի բռնի ու թուրքի լծի տակ» (Կայծեր Ա. 466-67), բայց միւս կողմէն ցաւ կը յայտնէ որ «Հայը իր դատը մարդավարի կերպով պաշտպանելու ընդունակութիւնը չունի» (Կայծեր Բ. 92):

Համիտեան բռնապետութեան օրերուն և ռուսական զրաքննութեան տակ երբեմն և ռուսական զրաքննութեան տակ երբեմն լաւ նետած «Խենթ»-երը և «Կայծեր»-ը ճրագի լոյսով կ'ընդօրինակուէին և ձմեռնային գիշերներուն՝ խաբոյկի լուսով կը կարդացուէին: Պատրաստուած մտքերու վրայ ինկած կայծերը կարելի էր մարել, անոնք իրենց հրդեհը ճակատագրականօրէն յառաջ կը տանէին:

Իր հատորները անորակելի խանդավառութիւն ստեղծեցին երիտասարդ հայուն մէջ և իրենց հրահրող շունչով երբեմն նաեւ անխոհեմ կայծեր ընչեցին երիտասարդ սերունդին, որ արտակարգ յանդգնութիւններ գործեց ազգային գա-

ղափարներուն ի սպաս, և անձնագոհ եղաւ Րաֆֆիական գաղափարներուն: Իր յայտնութիւնը Հայ հորիզոնին վրայ կախարդիչի դերը կատարեց:

90-ական թուականներէն սկսեալ, ազգային զանազան կուսակցութիւններէն Հայ Ազատագրութեան շարժումին գլուխ անցնող շատ երիտասարդներ, Րաֆֆիի վէպերուն Մուրատ, Ֆարհատ, Սաֆօ, Կարօ, Ասլան... կեղծ անուններով գործեցին: Եթէ այս շարժումները յաջողութեան չըյանգեցան, պատճառը՝ որովհետեւ ուզեցինք միամտօրէն ընդօրինակել Րաֆֆիի խենթութեան հասնող յանդգնութիւնը, մինչ Րաֆֆի ամենէն առաջ վիպագիր մըն էր: Հետեւող ռուս յեղափոխականներու, հաշիւը կ'արհամարհէր և իր «Խենթ»-ին յանդգնութիւնը կը գերադասէր իմաստուններու մտածութիւններէն (Խենթ, 193):

*
*
*

Մենք տօնեցինք Յոբելեանը մեր Ազգային Վիպասանին. բովանդակ Հայութիւնը խանդավառուած է անոր յիշատակով, ասիկա կը նշանակէ թէ տակաւին Րաֆֆիի «Կայծեր»-ը կը գործեն և ազգայնականութեան տեսիլներ կը յօրինեն օտար երկիրներու տակ: Նա մեծ յոյս ունէր Հայու կամքի մասին, «Նա չափազանց տուկուն է», կ'ըսէր Խենթ-ին մէջ, հաշիւ կատարելով պատմութեան վրայ, բայց ոչ ալ կ'ուզէր որ սնամեջ պանծացումներով օրօրուինք, որովհետեւ մենք ենթակայ ենք վաղեմի «Աւանդական ինքնախաբուծեան» մը:

«Մենք ապագայի համար կը ցանենք» կը գրէր Խենթին մէջ. այդ ապագայ սերունդը հիմա ներկայ եղած է, բայց հընձնելու կարող պիտի ըլլայ այն ատեն, երբ հաւատարմօրէն կը հետեւի իր Ռահվիրաներուն լուսաւոր հետքերուն, և կ'իրագործէ Րաֆֆիի կտակը, այն է, ձեռքէ չթողուլ գրիչի ասպարէզը որ գաղափարէն հերոսներ կը ստեղծէ:

Իսկապէս գերազանց է Րաֆֆիի տուած դասը:

